
प्रकरण पहिले

साकणी वाइ.मयाचा उदय, स्वल्प व प्रकार

प्रकरण पहिले

लावणी वाह. मयाचा उदय, स्वल्प व प्रकार

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यामध्ये शाहिरी काव्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये प्रामुख्याने संतकवी, पंडितकवी आणि शाहिरी कवी असे तीन प्रकारचे कवी आढळतात. या तीन प्रकारच्या कवींमधील होनाजीबाळा, रामजोशी, सानभाऊ, प्रभाकर व परशाराम इत्यादी शाहिरांना शाहिरी कवी म्हणून ओळखतात. या शाहिरांच्यातील शाहीर परशारामाच्या लावण्यांचा शोध घ्यावयाचा आहे.

शाहीर परशारामाच्या लावण्यांचा अभ्यास करताना मध्ययुगीन संतकाव्याची व पंडित काव्याची धोडी ओळख करून घेता येते. कारण या संतांच्या व पंडितांच्या संपन्न व सुपीक भूमीतून हे सुरंगी व सुगंधी पुष्प बहराला आले आहे. संत व पंडितानी आपल्या विविध कवनातून आध्यात्मिकता, ईश्वरभक्ती, शिकवणी आहे. संतानी ती ओवी व अंगाच्याद्वारे शिकवणी तर पंडितानी ती आपल्या आख्यान काव्याच्याद्वारे शिकवणी, शाहीर परशारामाच्या लावणीमध्ये ही आध्यात्मिकता व ईश्वरभक्ती कोणत्या पध्दतीने आली याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

महाराष्ट्र म्हणजे महान देश, महान लोकांचा देश, शूरवीरांचा देश, सत्याग्री सातपुडा यांनी कणाखर बनलेला देश, कृष्णा, गोदावरी यांनी पावन बनलेला देश, पंढरपूर तुळजापूर यांनी श्रद्धाळू बनलेला देश, असा या कणाखर श्रद्धाळू व पावन झालेल्या महाराष्ट्रात समाजजागृती करणारे संत व शौर्य गावणारे वीर होऊन गेलेत. भारतातील इतर

प्रदेशापेक्षा महाराष्ट्राची प्रकृती भिन्न आहे. कारण या महाराष्ट्राच्या भूमीत वीरत्व, वैराग्य आणि रंगलपणा या गोष्टी एकत्र नांदल्या आहेत. सर्व भावनांचे आणि विचारांचे प्रवाह मराठी साहित्यात एकत्र आले आहेत. मराठी साहित्याने लोकजीवनाला संपन्नता प्राप्त करून दिली आहे. कर्म-कांडाविरुद्ध बंड, जनसामान्यजिवणी कळकळा, भाषेचा ज्वलंत अभिमान, ज्ञानप्रसाराचे कार्य, अभंगापासून सावणीपर्यंतच्या साहित्यामध्ये पाहावयास मिळते. शाहीर परशुरामाच्या सावणीमध्ये हे कार्य कोणत्या पद्धतीने आले आहे याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

संतकाव्याचा विचार :

इ.स. तेराव्या शतकापासून ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादी संतानी ओवी व अभंगाद्वारे केलेल्या रचनेस संतकाव्य असे म्हणतात, या संतानी अंधश्रद्धा, स्त्री, परंपरा इत्यादी अनिष्ट गोष्टीमध्ये फसलेल्या लोकांना चणंगला मार्ग दाखवण्यासाठी व परमेश्वराची आळवणी करण्यासाठी संतानी आपल्या ओवी व अभंगाची रचना केली आहे.

संतकाव्याचा झोळा भक्तीमार्गाकडे आहे. संतकाव्य भक्तीमय निवृत्तीपर, वैराग्यवृत्तीचे आणि आध्यात्मशिरस स्वभावाचे आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात संत सारस्वत्वाला महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्राचे पाच संतकवी म्हणजे महाराष्ट्राचे पंचप्राण होत. या संतानीच महाराष्ट्राला महाराष्ट्रपण दिले आहे. ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञानगीत महाराष्ट्र पोहत आहे, नामदेवाच्या भक्तीस्त्री यमुनेत डुबत आहे, एकनाथाच्या भागवत-स्त्री भागीरथीत तो सुस्नात होत आहे. तुकारामाच्या गाथास्त्री इंद्रायणीत वेडाचा अर्थ त्याला कळतो आहे आणि समर्थ रामदासांच्या दाक्षबोधमृताने त्याचे मानस सरोवर उर्वळले जात आहे, संतानी महाराष्ट्रामध्ये केलेल्या समाजजागृतीमुळे समाजामध्ये असणा-या अंधश्रद्धी, नाहीशा झालेल्या पाहावयास मिळतात. संताच्या शिक्वणीमुळे महाराष्ट्रात वेगळे चैतन्य

निर्माण झालेले पाहावयास मिळते.

मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील संतकाव्य, पंढरीकाव्य व शाहिरा काव्य या तीन्ही मध्ययुगीन कवींचा हेतू वेगवेगळ्या स्वभावाचा होता. संतानी आपले काव्य निर्माण करीत असताना लोकांना आध्यात्मिकता दिलेली पाहावयास मिळते. हे आध्यात्म शिकवत असताना त्यातून त्याची परमेश्वर विषयक असणारी जी तळमळ आहे ती तळमळ संतांच्या ओवी व अंगातून दिसते. महाराष्ट्रातील संतकवींचा आपण विचार केसा तर ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत जे अनेक सहान मोठे संत होऊन गेले. त्या संतांची "विद्वत्स" या परमेश्वराबद्दल असणारी तळमळ त्यांच्या अंग, ओवी, गौळण, भास्डे या काव्यातून दिसते. या सर्व गोष्टींवरून संतांच्या काव्याचा हेतू परमेश्वर विषयक असणारी तळमळ दाखवणे हा आहे.

पंढरी काव्याचा विचार :

महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनातील संतकाव्यान्तरचा प्रभाव पंढरीकाव्याचा पडलेला आहे. मुक्तेश्वर, वामन पंढित, रघुनाथ पंढित, सामराज, श्रीधर, नागेश, मोरोपंत, इत्यादी पंढित संस्कृत गणावृत्तात लिहिलेल्या आख्यानपर रचनेस पंढरीकाव्य असे संबोधलात. संस्कृतातील कथा व काव्य मराठीत आणण्याकरिता आणि रसिकांच्यामध्ये आख्यानकाव्याची गोडी निर्माण करण्यासाठी पंढितानी आपली काव्यरचना केली. पंढितकवींनी मराठी साहित्यामध्ये आपल्या काव्याने महाराष्ट्राच्या सारस्वताच्या भंडारात बहुमोल भर घातली आहे. गृहस्थाश्रमी जीवनाची सर्व सुखे उपभोगून पंढित्याचा प्रकर्ष दाखवण्यासाठी पंढिताची काव्यरचना झाली आहे. पंढितानी रामायण, महाभारत, राधाकृष्णाच्या, रामसितेच्या, कथावर आपली काव्यरचना केलेली पाहावयास मिळते. लौकिक विषयात पंढित अधिक रमतात. आपल्या काव्यातून अनेक रसरंगाची उधळण करून रसास्वाद घेतात. पंढिताच्या या काव्याने महाराष्ट्रातील लोकांची आख्यानाविषयी प्रेम्हा वाढवलेली पाहावयास मिळते. पंढितानी आपल्या आख्यानांचे विषय महत्त्वाच्या

पंडितानी आपल्या आख्यानांचे विषय महाकाव्यातून व नाटकातून उक्तसेले आहेत.

पंडितिकाव्यांमूळे मराठी साहित्यामधील काव्यामध्ये शाब्दालंकार अर्थालंकार, विविधवृत्तरचना, संस्कृतकवितेमधील संकेत, सामाजिक रचना व कलात्मक निवेदन येऊ लागली. त्यामुळे मराठी काव्यामध्ये महत्वपूर्ण बदल झाले आहेत. पंडिती काव्याबद्दल डॉ. ल. रा. नसिराबादकर आपल्या "प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास" या ग्रंथामध्ये म्हणतात, "पंधराव्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंतच्या मराठी कवितेचे हातून विविध काव्य-प्रकारांनी समृद्ध करण्याचे कार्य पंडितानी केले हे मात्र मान्य केले पाहिजे. मराठीला संस्कृताचा डोल, प्रौढी आणि संस्कृतज्ञानाची मान्यता मिळवून देणे. हा पंडितिकाव्याचा उद्देश होता. त्यामुळे महाकाव्य, खंडकाव्य, लघुकाव्य, कथाकाव्य, स्त्रोत्र, चंपूकाव्य असे विविध काव्यप्रकार प्राचीन मराठीत आले. संस्कृतातील अलंकाराचे वैभव, वृत्तरचना, मराठीस प्राप्त कस्त देण्याचे श्रेय सर्वस्वी पंडितांचे म्हटले पाहिजे." १ असे मराठी साहित्याचे परिवर्तन करणारे पंडितिकाव्य अनेक वैशिष्ट्यांनी महत्वपूर्ण ठरले आहे.

पंडित कवी हे समाजातील उच्च वर्गातले होते. गृहास्थाश्रमी जीवनाची सर्व सुखे उपभोगणारे होते. पंडित्याचा प्रकट दाखवण्यासाठी पंडितानी आपली काव्यरचना केली आहे. लौकिक विषयाना काव्यात स्थान दिल्या-नंतर मोक्षाप्राप्ती व कवित्वाचा विद्वजन आस्वाद घेणे ही पंडिताची दुष्टी होती. पंडितिकाव्यातील बरेच कवी पुराणिक होते. काहीना राजा-श्रयही होता. त्यामुळे पंडित हे किर्ती मिळवण्यासाठी आपल्या काव्याची रचना करीत होते.

शाहीरी काव्याचा विचार :

संतकवी व पंडितकवी या दोघांचेही मराठी भाषेवर प्रेम होते. मराठी

भाषेला त्यानी वैभवास चढविले. आपल्या ओवी व अंभंग आख्यानाद्वारे महाराष्ट्रामध्ये समाजजागृती केली. पण या काव्यापेक्षा महाराष्ट्रामध्ये सर्व सामान्य लोकांचे मनोरंजन करण्यासाठी शाहिरी काव्याचा उगम झालेला आहे. लोकजीवनातील विविध विषय, प्रसंग समोर जीवावर उदार होऊन पराक्रम गाजविणारे वीरपुरुष, आपल्या स्व गुण सौंदर्यानि मोह वाटणा-या स्त्रियोवना, त्यांचे प्रेमोत्कट भाव, भोक्तासध्या वातावरणातील रंगेलपणा, या रंगेलपणातून प्रत्ययाला येणारे असंख्य प्रसंग, या सगळ्यांच्या संस्कारातूनच शाहिराची कविता जन्माला आली आहे. शाहिराचा आध्यात्मिकतेकडे थोडा क्ल दिसून येतो व प्रपंचाची उत्कंट सालसा जास्त प्रमाणात दिसून येते. लोकांच्या भावना लोकांच्या शब्दांत लोकांसाठी मांडणारे शाहीर हे लोककवी होते. त्याच्या लेखणीतून आणि वाणीतून निघालेले काव्य डफ-तुणातुण्याची साथ घेऊन लोकांचे मनोरंजन करू लागले. या शाहिरी काव्याचे विषय पंडित व संत काव्यापेक्षा वेगळे होते. संतकाव्यातून व पंडिती काव्यातून समकालीन जीवनाचा पूर्णपणे प्रत्यय येत नाही. म्हणून प्रा.म.ना. अदरकत आपल्या "पंजण" या ग्रंथामध्ये म्हणतात. "संतकाव्य महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक जीवनाचे प्रतिबिंब असेल तर शाहिरी काव्य महाराष्ट्राच्या राजकीय व सामाजिक जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. ^२ संताच्या व पंडिताच्या ओवी व अंभंग व आख्यानामध्ये आध्यात्मिकतेचे प्रतिबिंब पडलेले पाहावयास मिळते. शाहिरी काव्यामध्ये आध्यात्मिकतेचे प्रतिबिंब संताच्या व पंडिताच्यापेक्षा वेगळ्यारीतीने पडले आहे. हे शाहिराच्या विविध लावण्यावरून समजते.

शाहिरी कवीनी आपल्या कवनास मुलुडगिरीत गुंतलेल्या संसारात शिणलेल्या व विलासात आंबलेल्या मनाला परत ताजे तवान करून जीवनात नवा रंग भरण्याकरिता शाहिरानी आपली काव्यरचना केली. शाहिरानी

शृंगार आणि वीर या प्रमुख रसरंगाची उधळण मुक्तपणे लावणी व पोवाडयातून कन्न लोकजीवनाचे विविध^{विशेष} कवनामध्ये रंगविले आहेत. शाहिरानी आपल्या कवनामधून सर्व सामान्य लोकांचे मनोरंजन कन्न समाजाला उपदेश केला आहे.

शाहिरांनी काव्याचे प्रामुख्याने दोन महत्त्वाचे प्रकार पडतात. यातील पहिला प्रकार पोवाडे व दुसरा प्रकार लावण्यांचा आहे.

१) शाहिरांचे पोवाडे :

पोवाडा हा शाहिरांनी काव्यातील पहिला प्रकार आहे. शाहिरांनी काव्यातील या पहिल्या प्रकारामध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राच्या राजकीय सामाजिक जीवनाचे छाया देणारे विषय रंगविले आहेत. पोवाडे हा एक प्रकारचे नाटक आहे. त्यात अनेक पात्रे असतात. पोवाडे प्राधान्य कन्न लोक जागृतीचे काम करतो. त्यात ज्ञान असते. वीररस असतो. पोवाडे म्हणजे काय हे डॉ. ल. रा. नसिराबादकर आपल्या ग्रंथात सांगतात, "विराच्या पराक्रमाचे विद्वानांच्या बुद्धीमतेचे सामर्थ्याचे गुण-कौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन किंवा स्तुती होय."^३ पोवाडयातून मराठ्यांचे राज्य, मराठ्यांचा स्वभाव, त्यांचे गुण दोष प्रतिबिंबित झाले आहेत. पोवाडे राजकरणी उलाढालीचा इतिहास सांगतो. राज्य पुण्याचे वर्णन करतो. वीर पुण्याची मर्दुमकी गातात. धर्म, अर्थ, काम या तीन्ही पुण्याधार्तांना केतवून ऐहिक मोक्षा देणाऱ्या सात्त्विक राजस, तामस अशा त्रिगुणात्मक सृष्टीचे छंदे महाराष्ट्रीयन स्वल्प शाहिरांनी काव्यात दिसते. शाहिरांनी पोवाडयाचे लेखन हे स्वतः केलेले नाही. कोणाच्या तरी आज्ञेवरून किंवा सांगण्यावरून लेखन केले आहे. या आज्ञेसाठी त्यांनी पैसा, इनाम, व बक्षिणाची अपेक्षा मनी बाळगली असावी ती त्यांना मिळाली असावी. मराठी शाहिरातील शाहिराना ही बक्षिसे इनाम मिळाली आहेत. काही शाहिराना बक्षिसेही मिळाली होती.

पोवाढयातून मराठयाच्या सामुदायिक भाववीवनाचे चित्र दिसते. ऐतिहासिक घटनेच्या सत्यतेसाठी शाहिरा कवीना महत्वाचे स्थान आहे. शाहिरानी आपल्या काव्यामध्ये जे विषय निवडले ते बहुजन समाजाला आवडतील असे पण हा बहुजन समाज छेडयातील नाही तो शहरातील आहे त्यामुळे शाहिरांच्या काव्यामध्ये छेडी, छेडूत व त्यांचे शेतीसारखे उजोगाची वर्णने नसून त्यामध्ये तुळजापूर, पंढरपूर सारखी क्षेत्रे पुणे, सोलापूर या-सारखी शहरे व त्यातील राजे रजवाड्याचे वर्णन शाहिरानी आपल्या पोवाढयातून केले आहे.

शाहिरांच्या लावण्या :

पहिल्या बाजीरावाच्या निधनानंतर मराठयांची मर्दुमकी कमी झाली. पण त्याचा मर्दानीबाणा कायम होता, त्यात रंगेलपणाही शिरा लागला तराी पोवाढयाला लावणीची जोड मिळाली. लावणी ही अधिक नाटयमय आहे. आधुनिक तमाशामध्ये लावणी उठून दिसते ती नुस्ती सुरात आणि ठेकयात म्हणून भागत नाही. ती अभिनय करून म्हणावी लागते. लावणी-तील विषय त्यातील रस आणि ती म्हणाण्याची कला या सर्व बाबतीत रंगेल असलेले लावणी तराच रंगेल बनलेल्या काळात जन्माला आली आहे. लावणीचा सुरा ब्रह्म झाला पेशवाईच्या काळात. लावणीचे रचना करणारे लोक समाजाच्या सर्वच जातीतून व थरातून आलेले दिसतात. त्यामध्ये ब्राह्मण, गवळी, तेली, शिंपी, सोनार, कासार, शिक्लगार, म्हावी, कोष्टी, कोळी, साळी, वंजारी, मुसलमान, जैन, मारवाडी, महार मांग इत्यादी आहेत.

लावणी हे शाहिरा कवितेचे दुसरे अंग आहे. लावणी नाजुक व अटकर बाब्यांची, शृंगार हा लावणीचा मुख्य रस आहे. लावण्या सामान्य माणसाच्या हृदयाच्या ह्राव घेतात. स्त्री पुरुषाच्या मनाची कोंडी

सोडवितात. साधारण मनुष्यासाठी बेफाम कळ सोडणा-या अशा या सावण्या दुस-या बाजीरावाच्या काळात कसा फैलावत गेल्या ते शाहिरांच्या सावण्यावद्दल दिसते. पेशवाईच्या अठेरच्या काळामध्ये बीतीप्रगुष्टता कशी फैलावली होती याचा बोध शाहीर होनाजी बाळा, प्रभाकर सगनभाऊ, परशाराम, रामबोरी यांच्या विविध सावण्यावद्दल येतो. शाहिरांच्या विविध सावण्यांचे विषय स्त्री पुरुष विषयक संबंधाच्या वृत्तानि भरलेले आहेत. शृंगार हा या वाद्द. मयाचा विषय आहे. याबद्दल महाराष्ट्र सारस्वतकार म्हणतात, "शृंगार हे वीरसाचे अंग आहे. आणि ज्या राष्ट्राच्या अंगात सामर्थ्य व वीररस दोन्ही छेदत असतील त्यांनाच ती दोन त-हेची कवने सुकतील." ४ सावणी ही सामाजिक जीवनातूनच निर्माण झाली. सावण्या सावण्या लोकंरंजनासाठी रचल्या गेल्या व जनसमुहाबरोबर म्हटल्या गेल्या.

सावणी या काव्याला मध्यंतरीच्या काळात न्याय मिळाला नाही. प्रथमपांडरपेशा व सुशिक्षितापासून ती काहीसा दूर होती. उच्चशु समाजाने तीला नाकारली होती. पण शाहिरी काव्य लोकांचे रंजन लोकांच्या भावना लोकांच्या शब्दामध्ये मांडणारे शाहीर या महाराष्ट्राला मिळाले. त्यामुळे सावणी वाद्द. मयाचा प्रसार सर्वत्र झालेला पाहावयास मिळतो. मराठी माणसाबद्दल या सावणी वाद्द. मयातून जे विचार व भावना आल्या आहेत. याबद्दल वि.पा. दांडेकर म्हणतात, "मराठ्याचे मनाट मराठ्याचे मन, मराठ्याच्या भाव भावना आचार विचार मराठ्याचे पोशाख आणि मराठ्याचे मानधणी मोठेपणा या सर्वांचे प्रतिबिंब सावण्यात व पोवाड्यात उत्तम प्रकारे पडले आहे. हे सरे मराठी काव्य" ५ हे दांडेकरांचे म्हणणे "मराठी शाहिरी वाद्द. मय" या ग्रंथात म.ना. सहस्रसुधे यानी स्पष्ट केले आहे.

मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या संतानी जी ग्रंथरचना केली त्यामध्ये त्यानी अभंग व ओवी, गौळण, भाळे, गौळणीते

इत्यादी प्रकारची काव्यरचना केली आहे. या काव्यातून त्यांनी बहुजन-समाजापर्यंत आध्यात्मिकतेचे गोठी पोहचवली. समाज प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच पध्दतीने शाहिरानी सुध्दा आपल्या सावण्यातून सर्व सामान्य लोकांचे मनोरंजन व त्यांना उपदेश केला आहे. त्यामुळे अभा,ओवी, भारुडे, गोंछ, पोवाडे, सावण्या हे सर्व काव्याचे प्रकार लोकजीवनासाठी निर्माण झाले आहेत. सावणीची निर्मितीसुध्दा लोकसंस्कृतीची जी विविध अंगे आहेत त्यामधून झाली असावी.

शाहिरांच्या ब-याच सावण्यातून वास्तवतेचे चित्र दिसते. ग्रामीण भागात घडणा-या अनेक घटनांचे चित्रण शाहीर चित्रित करतात व त्यातून उपदेशही करतात. शाहिरांच्या शोकठो सावण्या सौंदर्याने नटलेल्या आहेत.

शृंगाराबरोबर सामाजिक, आध्यात्मिक, पौराणिक, भक्तीपर इत्यादी अनेक विषय घेऊन आपल्या सावण्या विविधतेने नटवल्या आहेत.

संतकाव्य व पंडितकाव्यापेक्षा शाहिरी काव्याचा हेतु वेगळा होता. शाहीर हे लोकांच्या भावना लोकांच्या शब्दांत लोकांसाठी मांडणारे शाहीर होते. शाहिरानी आपल्या काव्यातून सर्व सामान्य लोकांच्यासाठी अनेक रसरंगाची उघडण केलेली पाहावयास मिळते. शाहीर हे लोककवी होते. त्यांनी लोकांच्या भावना लोकभाषेत मांडलेल्या पाहावयास मिळतात.

शाहिरी वाङ् मयामध्ये जे अनेक शाहीर निर्माण झाले आहेत त्या शाहिरानी आपले काव्य आर्थिक हव्यासापोटी लिहिलेले पाहावयास मिळते. होनाजी बाळा, प्रभाकर या कवींनी राजाच्या दरबारी जाऊन आपली कवने गाऊन बिदागी मिळवलेली आहे. हे शाहिरांच्या चरित्रावरून समजते. यावरून शाहिरांच्या काव्य रचनेचा हेतु समजतो. शाहिरानी आपली काव्यरचना राजे सरदाराच्या मनोरंजनासाठी व त्यांच्याकडून मिळणा-या बिदागीसाठी केली होती.

शाहीर ज्याकेळी आपली काव्यरचना करीत होते. त्यावेळी लौकिक जीवनात बुडालेला असा बहुजनसमाज त्रौतुर्का म्हणून होता. मुलुखगिरीत गुंतून पडलेल्या संसारी माणसासाठी, संसारात शिणलेल्या वा क्लिशात आंघलेल्या मनाला परत तापेतवान कवन जीवनात नवा रंग भरण्याकरिता शाहिरानी आपली काव्य रचना केली आहे. त्यासाठी शाहिरानी लोक-जीवनातील असंख्य विषय निवडून त्यात लौकिक, पौराणिक, आध्यात्मिक विषय रंगविताना केळ्या छंगाने रंगविले आहेत. बहुजनसमाजाला आवडतील व त्यांना आपले वाटतील असे सर्व विषय शाहिरांनी चित्रित केले आहेत. सर्व शाहिरांच्या कवनामधून अस्सल मराठीमनाचे प्रतिबिंब पडले आहे.

शाहिरी काव्यावर काही काळ अश्लीलतेचा काळीमा लावलेला आहे. मराठी साहित्यातील काही समीक्षकांनी शाहिरी काव्याला "अश्लील काव्य" म्हणून टिका केली आहे. पण लावणी महाराष्ट्रातील सर्व सामान्य लोकांपासून ते सुशिक्षित लोकांपर्यंत पोहचलेली आहे. आज शाहिरी काव्याचा प्रचार सर्व जमातीमध्ये झाला आहे. लावणी आज सर्व जातीमधील लोक गातात. त्यामध्ये ब्राह्मणांपासून महार, मांगांपर्यंत आहेत. लावण्यामध्ये जी अश्लीलता झाली आहे ती त्या काळारी अनुसूच्य जाती असावी. लावणी वाहू मयकेळ्या काळ हा छंदीपंढी होता. त्यामुळे अशा लोकांचे वर्णन शाहिरानी लावण्यातून केले असावे. त्यामुळे लावणीला अश्लील म्हणणे चुकीचे आहे.

अशा या शाहिरी वाहू मयामध्ये राम्जोशी, होनाजीबाळा, प्रभाकर, सगनभाऊ, परशाराम हे महत्त्वपूर्ण शाहीर होऊन गेले आहेत. अनंतकदोच्या लावण्या व पोवाड्यामध्ये यशवंतराव होळकर, दुसरे बाजीराव यांच्यावर लिहिलेले पोवाडे महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. सगनभाऊ हा मुसलमान

शाहीर असूनही हिंदूच्या देवदेवतांवर, रामायण, महाभारतातील कथांवर लावण्या लिहिल्या आहेत. प्रभाकराचे पटके मोठ्या गंमतीचे व महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. रामणोशी यानी शृंगाराचे भटक विक्रण केले आहेत. अशा पध्दतीने प्रत्येक शास्त्रिराने काव्यरत्नेमध्ये शृंगाराबरोबरच वैराग्यपर वा आध्यात्मिक विचारानाही स्थान आहे. असे दिसून येते. शाहीर परशारामाच्या लावण्यामध्ये शृंगार, आध्यात्मिकता, पौराणिक, ईश्वरवर्णनपर लावण्या कोणत्या पध्दतीने चित्रित केल्या आहेत. याचा शोध घ्यावयाचा आहे. ~~संशोधक~~

शाहीर वाङ्मयामध्ये इतर शाहिरांच्यापेक्षा केला ठसा उमटविणारा शाहीर म्हणजे परशाराम होय. या परशारामाच्या लावणीमधून रसरंगाची उच्छ्रण कोणत्या पध्दतीने आली आहे. अस्सल मराठीपणा बरोबरच पौराणिक, आध्यात्मिक, भक्तीपर लावण्या कोणत्या पध्दतीने चित्रित केल्या आहेत यांचा शोध घ्यावयाचा आहे.

शाहीरी वाङ्मयामध्ये इतर शाहिरांच्यापेक्षा केले व्यक्तिमत्त्व असणारा शाहीर म्हणजे "परशाराम" होय. शाहीर परशारामाचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर तालुक्यातील "वावी" या गावी इ.स. १७५४ मध्ये झाला. जसावा असे परशारामाचे वरिष्कार सांगतात, त्यांचा व्यवसाय शिंप्याचा होता. सहानपणापासून विठ्ठलाची उपासना त्यांनी केली त्यामुळे ते आपल्या लावणीच्या शेवटी "नामी विठ्ठल" बरदी विठ्ठल" असा उल्लेख करतात. पंढरपूरचे विठ्ठल हे त्याचे दैवत, देवपूरकर बाबा हे त्याचे गुरु होते. विठ्ठलाच्या आर्शिर्वादाने व देवपूरकर बाबाच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी आपल्या लावण्या लिहिल्या आहेत. असे व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या परशारामाच्या लावण्याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

शाहीर परशारामाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घेताना लावणीचे मुळ कशात आहे किंवा लावणीच्या उदयाबाबत वेगवेगळ्या संशोधकांनी

मांडलेल्या उत्पत्ती व व्याख्या पाहावयाच्या आहेत. लावणीच्या उदयानंतर लावणीच्या स्वल्प व प्रकाराची माहिती घ्यावयाची आहे. त्यानंतर लावणीच्या वेळेचे ओझारते दर्शन घ्यावयाचे आहे. शाहीर परशारामाच्या चरित्र पाहत असताना त्याच्या चरित्रातून आलेल्या आख्यायिकेबद्दल माहिती पाहावयाची आहे. त्यानंतर परशारामानी जवळ जवळ १६० लावण्या लिहिल्या आहेत. त्या लावण्याचे शृंगारिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, पौराणिक, ईश्वरवर्णनपर व इतर लावण्या यामध्ये वर्गीकरण करून त्या लावण्यांची वैशिष्ट्ये पाहावयाची आहेत. शाहीर परशारामाचे लावण्यांमधून संतत्व व शाहिराव या द्विविध व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यावयाचा आहे व शाहीर परशारामाच्या लावण्यांचा समारोप करावयाचा आहे.

लावणीचा उदय, स्वल्प व प्रकार :

मराठी शाहिरी वाङ्मय मराठी काव्यामध्ये उदयाला आलेला महत्त्वाचा प्रकार आहे. शाहिरी वाङ्मयाचे दोन महत्त्वाचे भाग आहेत. त्यातील पहिला भाग पोवाडे व दुसरा भाग लावण्यांचा आहे. पोवाडे तत्कालीन महाराष्ट्राच्या मराठेशाहीच्या राजकीय जीवनाचे साक्षा देतात, तर लावण्या ह्या काळाच्या सामाजिक व लौकिक जीवनातून साकार होतात. शाहीरी वाङ्मयातील या दोन्ही प्रकारामध्ये जिवंतपणाचा प्रत्यय येतो. शाहीर परशारामाच्या लावण्यांचा अभ्यास करताना आपल्याला लावणी वाङ्मयाच्या उदयाबाबत लावणीच्या स्वल्प व प्रकाराबाबत थोडक्यात माहिती घ्यावयाची आहे. परशारामाच्या लावणीचा अभ्यास करताना वरील गोष्टींची माहिती घेतल्याशिवाय परशारामाच्या लावणीचा अभ्यास करता येत नाही. त्यासाठी लावणी म्हणजे काय किंवा लावणीच्या उदय, स्वल्प व प्रकाराबाबत विचार करावयाचा आहे.

सावणीचा उदय :

कोणत्याही साहित्यप्रकाराचे मूळ शोधनात त्याच्या नावाच्या उत्पत्ती पाहून गेला जातो. सावणी या शब्दाची उत्पत्ती पाहत असताना विद्वानांमध्ये मतभेद असलेले पाहावयास मिळतात. अनेक विचारवंत सावणी या शब्दाचा अर्थ कावेळ्या अर्थाने वापरतात व सावणीची उत्पत्ती स्पष्ट-करण्याचा प्रयत्न करतात. पण त्या विचारवंतांमध्ये एकमत झालेले पाहावयास मिळत नाही. त्यामुळे सावणीबाबत अनेक मते संशोधक स्पष्ट करतात. मराठी शाहिरी वाङ्मयाने पोवाडे आणि सावणी या दोन काव्यप्रकारांचा विकास साधला आहे. सावणी ही उत्तरपेशवाईत मराठी रसिकांच्या समोर उभी राहिली अशी तरी हा वाङ्मय प्रकार पेशवाईमध्ये भरभराटीस आलेला असावा. "सावणी" हा शब्द मराठीमध्ये कोणत्या शब्दापासून स्त होता. सावणी या शब्दाबद्दल संशोधकांनी विविध विचार आपल्याला ग्रंथांमध्ये मांडले आहेत. त्याचा विचार करावयाचा आहे.

मराठी गद्य सारस्वताचा सुरा जन्म आणि विकास आंग्लशाहीनंतर झाला. मराठी शाहिरी वाङ्मयाची सुखात शिक्कालापासून झाली. पेशवाईत या वाङ्मयाचा विकास झाला व आधुनिक मराठी काव्याचे रूपाने तिचा पूर्णजन्म झाला. सावणी उत्तरपेशवाईत उत्सर्जितपणे मराठी रसिकांपुढे उभी राहिली. उत्तर पेशवाईमध्ये जरी सावणीचा विकास झालेला दिसला तरी सावणीला सूप दूरवरची परंपरा आहे. हे अनेक संशोधकांच्या माहितीवरून कळते.

सावणी व पोवाडे हे शाहिरी काव्याचे दोन प्रकार अन्य कोणत्याही भाषेतून आलेले नाहीत. हे काव्य खास मराठीत आहे. शिक्कालापासून पोवाड्याचा विकास व पेशवाईत सावणीचा विकास झालेला पाहावयास मिळतो. लोकसंस्कृतीची जी विविध अंगे आहेत त्यामध्ये गौळण, भाळे ,

अभंग, ओवी यापासून लावणीचा विकास झालेला आहे. लावणीतील काही अंश वरील गीतारंगी मिळता जुळता आहे. लावणी हा सामुदायिक ठिकाणी मनोरंजनासाठी साकार झालेला काव्यप्रकार आहे. शाहिरांची आध्यात्मिक पौराणिक ईश्वरवर्णनपर जी काव्ये आहेत त्या काव्यावर संत व पंडिती काव्याचा प्रभाव पडलेला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या आध्यात्मिक ओव्या, तुकारामाचे अभंग व गौळणी, एकनाथाची भाऊडे या सर्वांचा परिणाम शाहिरांच्यावर झाला आहे. शाहिरी वाङ्मयात भक्ती, वीर, शृंगार, हास्य, कष्टा, इत्यादी रसाची निर्मिती झालेली आहे. त्यापाठीमागे संत व पंडितीकाव्याची पूर्व परंपरा आहे. त्यामुळे शाहिरी वाङ्मय अचानक फोफावलेला काव्य प्रकार असून त्याला दोनशे तीनशे वर्षांची परंपरा आहे.

"मराठी लावणी वाङ्मय" या आपल्या प्रबंधामध्ये लावणी वाङ्मय-मयाचे गाढे अभ्यासक डॉ. गं.ना. मोरजे यांनी लावणीची सुख्यात नाथकालीन लावणी, शिक्कालीन लावणी व पेशवेकालीन लावणी असा उल्लेख केला आहे. नाथकालीन लावणीचा उल्लेख करताना ते सांगतात की लावणीचा प्रारंभ "मन्नथ शिक्कीगाच्या जन्मावरून लावणीचा कालावधी इ.स. १६०० च्या पूर्वोचा असावा असे डॉ. गं.ना. मोरजे स्पष्ट करतात. त्यानंतर शिक्कालीन लावणी ही आगीनदासाने अफजलखान वधाचा जो पोवाडा लिहिला त्यामध्ये आगीनदासाने, "अवधी जडिजाची लावणी" असा शब्द वापरला आहे. त्यामुळे लावणी शिक्काळापासून घडत होती. हे कळते. त्यानंतर पेशवेकालीन लावणी ही आज शाहिरांच्यामधून साकार झालेली दिसते.

यापेक्षा लावणीची परंपरा १२ व्या १३ व्या शतकापर्यंत जाऊ शकते. आपल्या महाराष्ट्राचे संत, ज्ञानेश्वरांच्या "ज्ञानेश्वरीमध्ये" लावणी हा शब्द कोणत्यातरी अर्थाने वापरलेला आहे. ज्ञानेश्वरांनी "लावणी" हा शब्द व्यवस्थित मांडणी या अर्थाने वापरला आहे. हा शब्द ज्ञानेश्वरीच्या सोळाव्या अध्यायात बासवटाच्या ओवीत आला आहे. तो असा -

तया निष्पणाचे नि जावे । अध्यायपद सोळावे
लावणी पाहाता जाणावे । मागिलावरी

अशा पध्दतीने "लावणी" या शब्दाचा अर्थ घेतलेला आहे. यावरून लावणीच्या शब्दांचा अर्थ आधुनिक लावणीच्या सारखा कोणी घेतलेला नाही. अर्वाचीन संशोधक म.वा. धोंड लावणीचा अर्थ वेगळ्या पध्दतीने मांडतात तर ज्ञानेश्वर "लावणी"चा शब्दाचा अर्थ वेगळ्या पध्दतीने मांडतात.

लावणीबद्दल प्रा. ह.श्री. शेणोलीकर आपल्या ग्रंथामध्ये म्हणतात, "पोवाडयापाठोपाठ जन्माला आलेली लावणी" अधिक नाट्यमय आहे. तमाशा सारख्या नाट्यप्रकारात ती छुन दिसते. ती नुसती सुरात आणि ठेक्यात म्हणून भागत नाही. ती साभिनय म्हणावी लागते. तरच तिची खरी लज्जत रसिक मनाला कळू शकते.

लावणी या शब्दांच्या उत्पत्तीबद्दल प्रत्येक ग्रंथकाराना अर्थ वेगवेगळ्या स्वभावात मांडलेले आहेत. या ग्रंथकारामध्ये "लावणी वाह.मय उद्गम व विकास" बी.बी. देशमुख, म-हाटी लावणी, -म.वा. धोंड, मराठी शाहीरी वाह.मय, म.ना. सहस्त्रबुध्दे, मराठी शाहीर श्री.म.वर्दे, मराठी लावणी निर्मिती व स्वल्प - डॉ. मि.जि. गायकवाड या ग्रंथकारानी आपल्या ग्रंथामध्ये लावणी या शब्दांची उत्पत्ती व व्याख्या मांडलेल्या आहेत.

"लावणी" या शब्दांच्या विविध उत्पत्त्या :

लावणी या शब्दांच्या अनेक उत्पत्ती व वेगवेगळे अर्थ सांगितले आहेत. ते पुढील प्रमाणे -

- १) अ.ब. कोल्हाकर लावणीची व्याख्या करताना म्हणतात -
"जी ह्दयाला चटका लावते ती लावणी"

- २) व्युत्पत्तीकोशाकारानी 'A kind of sexual erotic song.' असा सावणी या शब्दाचा अर्थ दिला आहे. व्युत्पत्ती कोशाकाराच्या या व्याख्येतून ग्राम्यता, शृंगार व गेयता ही तीन लक्षणं आढळतात.
- ३) काही संशोधक सावणी कावणी या शोतातील गोष्टीवरून सावणीचा अर्थ घेतात. शोतात सावणी करताना म्हटले जाई ते सावणीगीत किंवा शोतात सावणी ऐकवी कावणी करताना म्हटले जाई ते गीत म्हणजे सावणी हा अर्थ (हू कावणो) हू या संस्कृतधातूवरून घेतला आहे.
- ४) सावणीचे विवेकन करताना पं.न. केळकर म्हणतात, सावण्या व पोवाडे यात ग्रंथात झालेल्या मराठी सारस्वताला किंवा वाड्.मयाला शाहिरी वाड्.मय अशी संज्ञा देतात.
- ५) सावणी म्हणजे मांडणी रचना शोभिक्त किंवा सुभा रचना याच अर्थाने शाहिरानी आपल्या काव्यास सावणी हा शब्द योजला असावा. त्यांच्या तोंडी जे आत्मप्रौढीचे जे उद्गार येतात त्यास जडण-घडण हा शब्द पद्यरचनेच्या संदर्भात वारंवार येतो. त्यावरून सावणी या शब्दाची "रचना" हाच अर्थ शाहिराना अभिप्रेत दिसतो अशी ह.श्री. शोणेतीकरानी सावणीची म्मिमांसा केली आहे.
- ६) सावणी ही स्पष्ट स्वभाची रचना आहे. त्यामध्ये आत्मनिष्ठा असते. सावणीकार शाहीर स्वतः तटस्थ राहून सावणीची रचना करू शकत नाही आणि जरी तशी रचना केली तरी ती लिणक्स होते. सावणी आविष्कारावर भर देते. सुरनाद हा सावणीचा आत्मा आहे. असे सावणी-बद्दल आपले विचार रा.श्री. जोग मांडतात.
- ७) सावणी या शब्दाची उत्पत्ती पाहिस्ती तरी संस्कृतमध्ये रोवणे विकटणे, जोडणे अशा अर्थाच्या "जग्द्, ङी, रग्द्" यापैकी कोणत्याही

धातुपाप्पुन असु शकैल असे कृ.पां. कुसकर्णी सुववितात. त्याप्रमाणे "सापनिका" या संस्कृत शब्दावरून सावणी हा शब्द निघाला असे मत कृ.पां. कुसकर्णी मांडतात.

८) पां.दा. गुणे आपल्या अपभ्रंश वाद्.मयावरील निबंधात "सापनिका" म्हणजे ग्रामीण गीत असा अर्थ घेतला आहे.

९) म.वा. धोंड आपल्याकडील एका लेखात सुभा रचना म्हणजे सावणी या उत्पत्तीपेक्षा केले असे सावणीचे मुळ असल्याचे सांगतात. त्यात ते म्हणतात, "पंडित सामवेद हा शिवाजीचे वडिल शहाजी यांच्या दरबारात एक पंडित होता. त्याने सांगितलेल्या बारा नृत्यप्रकारात "सावणूम" नावाचा प्रकार आहे. त्याची लक्षण पुढीलप्रमाणे आहेत. एक हात पताकेसारखे उभारलेल्या आणि दुसरा हात कमरेवर अर्धवृत्ताकृती ठेकेला आणि नंतर दोन्ही हात कमरेवर ठेऊन स्मकासारखे केलेले जे नृत्य ते सावणूम नृत्य होय. यावरून सावणी या नावाच्या देशी नृत्यप्रकारावरून "सावणी" आलेली आहे. यात शंका उरत नाही.

१०) "शाहिरी वाद्.मयाची उत्पत्ती मनोविनोदासाठी (मनःशुद्धीसाठी) आहे. शाहीर हे छेडे आहेत. आकर्षक पध्दतीने ते आत्मज्ञान करून देतात. जनतेच्या कानावर देवभक्तीबरोबर तत्त्वज्ञान घाटण्याचा सत्सुक उद्योग शाहिरींनी चालविला" असे मत म.ना. सहस्त्रबुध्दे मांडतात.

११) म.वा. धोंड आपल्या "मन्हाटी सावणी" या ग्रंथात सावणीची व्याख्या करतात, "पर्वसामान्य जनांच्या मनोरंजनाकरिता त्यांना स्वतःला अशा लौकिक, पौराणिक व आध्यात्मिक विषयावर रक्तेले कडे या टोलेके यांच्या तालावर विशिष्ट ठंगाने म्हटलेली छक्केबाज व सफाईदार व पद्मवितनी भृंगवितनी जाती रचना म्हणजे सावणी होय." ६

लावणीची निर्मिती कशी झाली याबद्दल अनेक विचारवंतांनी वेगवेगळ्या स्वस्याच्या उत्पत्ती मांडल्या आहेत. त्यापैकी काही विचारवंतांनी मते आपण पाहिली आहेत. आता डॉ. मि. जि. गायकवाड यांनी आपल्या "मराठी लावणी निर्मिती व स्वल्प" या ग्रंथामध्ये काही उत्पत्ती दिल्या आहेत त्या खालील प्रमाणे -

१२) "लावणी" म्हणजे सुंदर त्यापासून "लावण्य" व लावणी ही भाववाचक नामे बनतात. स्त्रीच्या सौंदर्याचे वर्णन करणारे ते काव्य ती लावणी असे एक मत मांडले आहे.

१३) लावणी म्हणजे मांडणी रचना शोभिवंत किंवा सुभा रचना याच अर्थाने शाहिरांनी आपल्या काव्यास लावणी हा शब्द योजना असावा.

१४) य. न. केळकर आपल्या ग्रंथामध्ये लावणीचे वर्णन करताना म्हणतात, "शिवाकालामध्ये तलवारीवर प्यार करणारा शिपाईंठी उत्तरपेशवाईमध्ये मदिराईची आज्ञे करताना दिसतो. त्याच्या बनलेल्या रंग स्वभावामुळेच त्याच्या मनाला गुदगुदल्या होतील अशी इष्काच्या रंगात भिजलेली पदे आवश्यक होती. त्या एकूण परिस्थितीला अनुसरून लावणीची रचना झाली."

लावणीचा उदय होण्याअगोदर मराठी साहित्यामध्ये संत व पंडिती काव्याचा उदय झाला. त्या काळातील ओवी, अभंग, गौळण, भास्त्रे, पदे इत्यादी गीतात लावणीची चिन्हे दिसतात. यावरून लावणीचे मूळ संत व पंडितीकाव्यामध्ये पाहावयास मिळते. संतकवीच्यातील गौळणी व विरहणी-तील भावदर्शनाचे स्वल्प लावणीपेक्षा फार वेगळे नाही. पंडिती कवीचीही राधाकृष्णप्रेम, कृष्ण गोपी विलास यासारख्या विषयावरील आख्याने लावणीशी मिळती जुळती आहेत. काही संशोधक लावणीचा उदय झाला असावा असे मत मांडतात अशा पध्दतीने वेगवेगळ्या विचारवंतांनी "लावणी" या शब्दाबद्दल तिच्या उत्पत्तीबद्दल अनेक मते मांडली आहेत.

अर्वाचीन काळातील संशोधक म.वा. धोंड यांनी लावणीबाबत जो विचार मांडला आहे तो आधुनिक लावणीला किंवा लावणीची जी विविध अंगे आहेत त्या अंगांना मिळती जुळती आहेत. नाकाण्यामध्ये व्यवस्थित मांडणी, सुभा रचना आहे. ती लावणी.अशा प्रकारे लावणीच्या शब्दाची उत्पत्ती पाहत असताना केवळे अर्थ लावलेले पाहावयास मिळाले. यामधील कोणती उत्पत्ती सत्य मानावी याबाबत वाचकामध्ये एकमत होत नाही. तो गोंधळात पडतो पण अर्वाचीन संशोधक म.वा. धोंड यांनी "म-हाटी लावणी" या ग्रंथात मांडलेली लावणीची व्याख्या ही महत्त्वपूर्ण अशी वाटते. कारण आज आपण जी लावणी पाहतो ती लावणी म.वा. धोंड यांच्या व्याख्येला अनुसरून आहे.

यांनी
धोंड/लावणीची व्याख्या केली आहे ती शाहिरी वाड्.मयातील प्रभाकर, होमाजीबाळा, परशाराम, सानभाऊ, रामजोशी यांच्या लावणीशी मिळती जुळती आहे. त्यामुळे म.वा. धोंड यांची व्याख्या समर्पक वाटते.

म.वा. धोंड लावणीची व्याख्या करताना सर्व सामान्य माणसाचा विचार करतात. लौकिक, पौराणिक, आध्यात्मिक असे जे विषय लावण्यात असतात त्याचा विचार केला आहे. त्याचप्रमाणे लावणी म्हणण्यासाठी किंवा नावण्यासाठी ज्या साधनाची आवश्यकता आहे त्यामध्ये कडे टोले इत्यादी साधनाचा उपयोग करतात. त्याचबरोबर लावणीमध्ये असणारा सफाईदार व स्वच्छेबाज ह्या ही गोष्टीचा परामर्श आपल्यालावणीमधील व्याख्येत करतात. या सर्व गोष्टींवरून आपल्या समोर आजची लावणी उभी राहते. त्यामुळे म.वा. धोंड यांची लावणीवरील व्याख्या समर्पक वाटते.

इतर संशोधकांनी ज्या लावणीच्या व्याख्या व उत्पत्ती सांगितल्या आहेत त्यामध्ये लावणी म्हणजे, शोभिवंत व सुभा रचना किंवा कोल्हटकरांच्या मताप्रमाणे जी हृदयाला चक्का लावते ती लावणी या व्याख्येसही

धोडयाप्रमाणात आपल्याला सक्षम होता येईल. कारण या शाहिरांच्या लावण्यांनी महाराष्ट्रातील सर्व सामान्य लोकांची मने जिंकली होती. सर्व सामान्य माणसाच्या काळपाला जाऊन भिडली होती.

अशा पद्धतीने लावणीच्या विविध उत्पत्ती व व्याख्या पाहिल्या त्यातून लावणी म्हणजे, "उपवस्थित मांडणी" सुभा व शोभिवंत रचना सर्व सामान्य लोकांचे मनोरंजन करण्याचा हेतू. या घटकानी युक्त ती लावणी असे आपल्याला म्हणता येईल.

लावणीचे स्वरूप :

लावणीच्या उदयाबाबत अनेक संशोधकांनी मांडलेल्या उत्पत्ती पाहिल्या. आता आपल्याला लावणी वाङ्मयाच्या स्वभाबाबत माहिती घ्यावयाची आहे. शिवकालामध्ये नावाच्याला आलेल्या या शाहिरांच्या पाऊलखुणा मराठी वाङ्मयात यापूर्वी होऊन गेलेल्या संत व पंडितांच्या काव्यामध्ये दिसून येतात. काही संशोधक लावणीचे मूळ लोकसंस्कृतीतील लोकगीतात असावे असे मांडतात. तर लोकसंस्कृतीची जी इतर अंगे आहेत त्यामध्ये गोंधळी, भराडी, वासुदेव गीत इत्यादीच्या गीतामधून लावणीचा विकास झाला असावा असे मत मांडतात. पण लावणीचा जास्तीत जास्त विकास पेशवेकालामध्ये झाला आहे. कारणपेशवेकालामधील तत्कासीन परिस्थिती लावणीसारखीच होती. यावेळी शाहिरांनी वाङ्मयातील रामजोशी, होनाजीबाळा, प्रभाकर, अनंतफदी, सगनभाऊ, परशाराम इत्यादी शाहिरांनी लावणीचा विकास केला आहे.

सामान्य लोकांच्या रंजनासाठी लावणी लिहिली गेली. लोक-समुहासमोर गाऊन दाखवण्यासाठी रचलेल्या कवनात साहजिकच तालबद्ध रचना हा आवश्यक भाग होऊन बसला. शाहिरांनी सामान्य लोकांसाठी

कडे व टोसकी याची साथ घेऊन जातीरचनेत विविध प्रयोग करून पुष्कळच नवीन वृत्ते निर्माण केली व सामान्य लोकांचे मनोरंजन केली दिसते.

लावणीमधून शाहिरानी जे विषय रेखाटले त्यामध्ये मुख्यतः लौकिक विषयावर कवने रचली, विवाह पत्नीचे न्हाण, दोषाचे मिलन, पती-पत्निवरील सात्वीक प्रेम. शिपाईगड्यांचा शृंगार, फुडावर जाणा-या पतीस निरोप, त्यांचा विरह, विरह काळातील मदनपीडा, पुनर्मिलन, व्याभिवारी प्रणय, जारिणीची तळमळ, निपुत्रीक स्त्रीची दुःखे, गर्भवती स्त्रीचे डोहाळे, पुत्रप्राप्ती झाल्यानंतर होणारा आनंद इत्यादी संसारीक गोष्टीवर अनेक लावण्या चित्रित केल्या आहेत.

मराठी शृंगाराचे एक विशिष्ट रूप लावणी वाढ. मयाने चित्रित केले आहे. उत्कट प्रणयविकाराचा स्वाभाविक आविष्कार लावण्यात आढळून येतो. स्त्री पुरुष संबंधातील विविध छटा मराठी लावणीने ज्या प्रमाणे रंगविल्या आहेत त्याप्रमाणे तशा दुस-या कोणत्या भाषेतील काव्यात रंगविलेल्या नाहीत. लावणीमधून विविध स्वभावाचा शृंगार रंगविताना शाहिरानी मूलखगिरीवर गेलेल्या स्वप्नाविषयी मनाची हुरहुर, जासुद येताच होणारा आनंद त्यांना ओवाळण्यासाठी पंचारतीची तयारी नव-या-च्या आवडीची पाकनिष्पती, संसारात होणारे ऋते फुावे, मिलनातील बेहोषी, बाकळ नवरा लाभल्यामुळे असाहय मनाची होणारी तडफड, व्याभिचारो प्रेमाच्या पूर्तीसाठी समाप्तून उठून जाण्याची बेदरकार वृत्ती, रति-समयी देखील व्यक्त होणारी पुत्र प्राप्तीची उत्कंट इच्छा, वांछा स्त्रिया मना मनाच्या व्यथा, इत्यादी सर्वच प्रणयविकाराचा स्वाभाविक आविष्कार लावण्यात आढळतो. स्त्री पुरुष संबंधातील विविध छटा शाहिरांच्या कवना-मधून चित्रित केल्या आहेत.

लावण्यामधून त्याकाळातील समाजस्थितीचे चित्रण दाहावयास मिळते. त्यामध्ये दुष्काळाचे सूचन, श्रीमंताच्या नाटक शाळा, नैतिक व धार्मिक -हास, त्या काळातील सामाजिक चालीरिती, लावण्यामधून शाहिरानी रेखाटली आहे. शाहिरांच्या आख्यानपर कवनात पुराणातील कथा, राजपुत्र, गौळण, कटाव, सामान्य माणसांच्या कथा इत्यादी विषय लावण्यामधून आढळतात. त्यांच्या आध्यात्मपर लावणीमधून तुरा पक्षा, अकालून तात्वीक मांडणी, क्लगीतुरा वाद, भेदिक लावण्या इत्यादी विषय आढळतात.

शाहिरांच्या विनोदी लावण्यातून श्रीकृष्ण तुला, बायकोची अक्कल, सतीची कथा, राजपुत्रसखी, लळकराचे सुख, इत्यादी विषयावर शाहिरानी कवने रचली. या विनोदी लावण्यातून लोकांचे मनोरंजन करता करता त्यातून उपदेश ही शाहीर करतात. उपदेशपर लावण्यातून शाहिरानी परमार्थाची कास घरा, पतीला उपदेश, मानवी मनाची कहाणी, स्त्री स्वभावाचा मार्मीक वेध इत्यादी उपदेशपर लावण्यातून शाहिरानी समाजामध्ये समाज प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा उपदेश किंवा हा विनोद व शृंगार परशारामाच्या लावण्यात कोणत्या पध्दतीने आला आहे यांचा शोध घ्यावयाचा आहे.

शाहिरानी आपल्या कवनातून लौकिक जीवनावर कवने लिहिली आहेत. आसपासच्या व्यक्तीच्या सुख दुःखाचे चित्रण केले आहे. हे चित्रण करीत असताना शाहिरानी जी भाषा वापरली आहे ती आपल्या नेहमीच्या लोली भाषेत केले आहेत. राजेरजवाड्याच्या होलीच्या सणानिमित्त किंवा इतर शुभदिनी शाहिरांच्या लावण्याचे कार्यक्रम होत असत. शाहिरानी आपल्या कवनामध्ये जीवनातल्या परिक्पातल्या वस्तूच्या उपमा लावणीत वापरल्या आहेत. अनेक उदाहरणांनी लावणी रचवली आहे. अनेक सामाजिक जीवनातील संकेत शुभ ^{अपभ्रंश} ~~अपभ्रंश~~ रितीरिवाज अन्नपदार्थ, विशेष

अहंकार वस्त्रे इत्यादी गोष्टी सावणीमध्ये चित्रित केल्या आहेत.
शाहिरांची सावणी ही अस्सल गावरान मेवा आहे. सर्व जातीमध्ये ~~सर्व~~
फेस्ताव झाला होता.

सावणीकार शाहीर आपल्या रचनेमध्ये प्रामुख्याने शृंगाराचा
अविष्कार निर्माण करित असले तरी त्यांच्या सावणीमधून इतर रसरंगाची
उधळण केलेली पाहावयास मिळते. शृंगार रसाबरोबरच कर्ण, वत्सल, अद्भुत,
हास्य, विभित्स व शांत रसाना आपल्या कवनामध्ये स्थान दिले आहे.

शाहिरानी जास्तीत जास्त सावण्या शृंगारावर रचल्या आहेत.
या विरहपर सावण्या कशा निर्माण झाल्या हे सांगताना मि. जि. गायकवाड
आपल्या ग्रंथात म्हणतात, "विरहपर सावण्या या काळाच्या मरजेतून निर्माण
झाल्या आहेत. तत्कालीन समाजात विरह आणि वियोग जास्त प्रमाणात
होत होता. नैमित्तिक कारण काहीही असोत पण ती अनिवार्य अवस्था
होती." ७

शाहिरानी हा विरह रेखाटताना मराठी शिपाई लढाईवर जात
तेव्हा पती-पत्नी, प्रियकर-प्रेयशीच्यामध्ये होणारा विरह हा आतड्याला
पीळ देणारा आहे. अशा आपल्या विरह सावण्यातून समाजामध्ये त्या
काळात घडणारे विरह हुबेहुब जसेच्या तसे रेखाटले आहेत. या चित्रणात
अनेक स्त्रीयांचा वाममार्ग दिलेला. अत्याचार अनाचार दिलेला घर पुढ्याला
बोलविणारी स्त्री असेल. नव-याची आठवण काढून बुडवणारी त्याला ऐन
ताळण्यात आपल्यास विरहात टाकून वेष्ट्यामुळे वैरी म्हणणारी, म्हाता-या
नव-यामुळे होणारी मनोव्यथा व्यक्त करणारी स्त्री, दिवे लावून संभोगसुख
अनुभवणारी रतिसुखाच्यावेळी होणा-या वेदनाचा सहजगत्या उल्लेख करणारी
अशी किती तरी स्त्री पुढ्याची चित्रणे सावणीमध्ये चित्रित केली आहेत.

शाहिरानी कसगी तुरा या लावणीच्या प्रकारामधून आध्यात्मिकता, समाजापूढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला. ब्रम्हा किंवा पुळ किंवा शिव या मताचे प्रतिपादन करून पुरस्कार करणारा तो तुरापन्न होय व सतरावी ज्ञानक्षेत्रे, गीत गाणारा तो कसगीपन्न. या कसगीतु-याच्या लावणीमधून देवतविषयक वाद, कौडी पौराणिक कथा, शास्त्रीय ज्ञान, गणित, लौकिक विषय आणले. त्यामध्ये सवाल, जबाब होत असत. यावस्तु कृतकृती रचना केवळ संत व पंडितांचे करित नव्हते तर शाहिर ही करत होते. हे शाहिरांच्या कसगी-तु-याच्या लावण्यावस्तु कळते.

या कणखर पावन पवित्र झालेल्या महाराष्ट्रामध्ये निर्माण झालेल्या शाहिरानी त्या काळात महाराष्ट्रामध्ये घडणा-या वास्तववादी घटनांचे चित्रण आपल्या कवनातून केले आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्रातील त्याकाळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, परिस्थिती, ईश्वरभक्ती, अध्यात्म त्याचबरोबर विरहाचे वर्णन शाहिरानी आपल्या लावण्यामध्ये केलेले पाहावयास मिळते. व त्या बरोबर महाराष्ट्रातील लोकांचे मनोरंजन केलेले दिसते.

शाहीर परशारामाच्या लावण्यांचा अभ्यास करताना वरील सर्व विषयांच्या लावण्यांचा आपल्याला सिविस्तर शोध घ्यावयाचा आहे. शाहीर परशारामांचे व्यक्तिमत्त्व द्विविध स्वभावे असल्यामुळे त्यांच्या लावणीमधून संतत्व व शाहिरत्व सिध्द झाले आहे. त्यांचे केलेपण त्यांच्या विविध लावण्यामधून दिसते. त्यांच्या लावण्यामधून ग्रामीण भागातील परिसराचे चित्र रेखाटले आहेत. त्यामुळे वास्तववादी प्रसंग परशारामाच्या लावणीमध्ये पाहावयास मिळतात. अशी अनेक लावणीची जी वैशिष्ट्ये आहेत ती परशारामाच्या लावण्यामधून कळी आली आहेत याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

लावण्याचे प्रकार :

लावणीच्या उदयाबाबत व लावणीच्या स्वभावाबाबत माहिती फेस्तल्यानंतर लावण्यांचे जे विविध प्रकार आहेत त्या प्रकाराची शोध घ्यावयाचा आहे. लावणीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण वेगळ्या स्वभावाचा होता. पुस्तकाच्या प्रणय विलासानी नटसेली अथवा शृंगारिक किंवा अश्लील म्हणून तीच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोण वेगळा होता. पण लावणीचा विविध अंगांनी अभ्यास केल्यानंतर लोकांच्यामध्ये जो गैरसमज होता तो नाहिशा झालेला पाहावयास मिळतो. शाहिरी वाद्दमयातील लावणी या प्रकाराचे विविध प्रकार पाहावयास मिळतात. डॉ. गं.ना. मोरजे व प्रा. शोणेरीकरानी आपल्या ग्रंथांमध्ये लावणीच्या प्रकाराची वर्गी केली आहे. त्या प्रकाराचा आधार घेऊन लावणीच्या प्रकाराबाबत शोध घ्यावयाचा आहे. लावणीचे विषयानुसार तीन प्रकार पडलेले आहेत.

- १) शृंगारिक लावण्या
- २) विविध विषयावरील लावण्या
- ३) आध्यात्मिक भेदिक लावण्या

शृंगारिक लावण्या :

शाहिरीच्या लावण्यांमध्ये शृंगारिक लावण्या महत्त्वाच्या आहेत. लावण्यांचे विषय प्रामुख्याने शृंगाराचेच आहेत. त्यामध्ये प्रियकर प्रेयशीच्या शृंगार गोपीकृष्णाचा शृंगार, रंगविलेला पाहावयास मिळतो. या शृंगारिक लावण्यांचे दोन प्रकार पाडले आहेत.

- १) संभोगशृंगारात्मक लावण्या
- २) विप्रलभ शृंगारात्मक लावण्या

संभोग शृंगारात्मक लावण्या :

हा शृंगारिक लावणीचा पहिला प्रकार यामध्ये परत दोन उपप्रकार पडतात.

१) गोपीकृष्णांचा संभोगशृंगारपर लावण्या -

२) लौकिक संभोगशृंगारपर लावण्या -

या लावणीमध्ये शृंगाराच्या बाबतीत आडपडदा ठेवण्यात येत नाही. संभोगासाठी उत्सुक असणारी स्त्री यात आहे. कांताला एकांतामध्ये भेटण्यासाठी उत्सुक असणारी प्रेयशी आहे. दूर लोटणाऱ्या प्रियकराला कळवण्याने विनवणारी स्त्री आहे. यात लावण्याने बहस्तेली स्त्री पुष्पाना घायाळ करते. तसेच नागरिक खेड्यातील मराठमोळ्या स्त्रीशी संभोगइच्छा प्रगट करतो. संभोगाच्यावेळी झालेल्या त्रासाचे वर्णन करणारी नायिका आहे. अतिसंभोगाने उबगलेली स्त्री आहे. हत्यादी अनेक स्त्री पुष्पाची चित्रिने या प्रकारात येतात. शाहिरी वाद्दमयात लावणकारानी आपल्या शृंगारिक लावण्यामध्ये गोपीकृष्णांचा संभोगाची चित्रे ही रेखाटली आहेत.

२) विप्रलंभ शृंगारात्मक लावण्या :

शृंगारिक लावण्याचा दुसरा प्रकार आहे. या लावण्याचे परत दोन उपप्रकार पडतात.

१) गोपीकृष्णांचा विप्रलंभ शृंगार -

२) लौकिक विप्रलंभ शृंगार -

१) गोपीकृष्णांचा विप्रलंभ शृंगार :

या लावणीमध्ये शाहिरानी कृष्णाच्या विरहामुळे झालेली गोपीची अवस्था या विप्रलंभ शृंगारात्मक लावण्यामध्ये चित्रित केली आहे. त्यानंतर गोपीची जी तक्रार आहे त्या तक्रारीचे वर्णन शाहिरानी केले आहे. हा गोपीकृष्णांचा विरह मराठी शाहिरी वाद्दमयामध्ये रामजोशी, होनाजी-बाळा हत्यादी शाहिरानी चित्रित केला आहे.

२) लौकिक विप्रलम्भशृंगार :

हा विप्रलम्भ शृंगारात्मक लावण्याचा दुसरा प्रकार आहे. ऐतिहासिक काळात स्वारीवर गेलेल्या सैनिक किंवा मुशाफिरीसाठी प्रांतात गेलेले पुरुष त्याच्या स्त्रियांच्या विरहवस्थेचे चित्रण या लावण्यात येते. कित्येक वेळा स्त्रियांच्या विरहाने झुरणारी नायक ही चित्रित केले आहेत. ब-याच काला-नंतर भेटणारा पती पाहून हरवून जाणारी स्त्री येथे दिसते. प्रियकर बराच काळ भेटत नसल्यामुळे तरुणापणाची धुळ्याण होत असल्याचे सांगणारी स्त्री यामध्ये दिसते. लावणीतील स्त्री स्त्रीविरहाने शृंगार लेख्याचा उपयोग करित नाही. पतिविरह सहन होणार नाही तेव्हा पतीने जाण्यापूर्वी आपला वध करून जावे अशी सांगणारी स्त्री लौकिक लावण्यात आढळते. तसेच घरावर काळा ओरडला तर शुभ शकुन समजून उत्साही असणारी पत्नीही आढळते. शाहिरानी लिहिलेल्या विरहपर सर्व लावण्यांचा शेवट सुखान्त म्हणजे पति-पत्नीच्या किंवा प्रियकर प्रेयशीच्या भेटीत झालेला शाहिरानी दाखवला आहे. शाहीर रामजोशी, होनाजीबाळा, प्रभाकर, सगनभाऊ व शाहीर परशाराम यानी या लौकिक विप्रलम्भ शृंगारिक लावण्या भरपूर प्रमाणात लिहिल्या आहेत.

२) विविध विषयावरील लावण्या :

लावणी म्हटली की लोकांचा जो गैरसमज होता तो गैरसमज नाहीसा होऊन शाहिरानी फक्त विरह दाखवण्यासाठी शृंगारिक लावण्या लिहिल्या नाहीत तर गणेशस्तवनपर, उपदेशकरणा-या, कथनपर, तीर्थक्षेत्रावरील आदरणीय व्यक्तिवरील, गुरुमहात्म्य व संतमहात्म्य या विषयावरील लावण्या शाहिरानी चित्रित केल्या आहेत. शाहिरांनी फक्त एकत्र विषय लावण्यां-साठी रेखाटला नाही तर शाहिरांच्या लावण्यामधून विविधता दिसते त्यामुळे शाहिरांच्या लावण्यांच्या प्रकारात विविध विषयावरील लावण्या हा एक महत्वाचा भाग करता येईल. शाहिरानी विविध विषयावरील ज्या लावण्या लिहिल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे -

१) गणेशस्तवनपर सावण्या :

लौकिकीकार कोणत्याही पंधाचा असो, तो गण म्हटल्याशिवाय आपल्या कार्यक्रमात सुद्धात करित नाही. यामध्ये गणपतीचे महत्व विशद करून इतर देवतांनी कार्यक्रम निर्विघ्नपणे पार पाडावा म्हणून आवाहन असते.

२) उपदेशपर सावण्या :

संसार छोटा आहे त्यातून छुटण्यासाठी मानवाने लवकर सावध व्हावे. संसारातून मुक्त होऊन आत्मोन्मत्ती कधी साधेल ते पाहावे. व्यवहारात कोसे वागावे इत्यादी उपदेश शाहिरानी सावण्यात केले आहेत.

३) वैराग्यपर सावण्या :

उपदेशपर सावण्यापासून या वैराग्यपर सावण्या भिन्न नाहीत. संसारातून विरक्त होण्यासाठी कोणकोणते मार्ग चौखाळावे सांगतील ते सांगण्यास उपदेशपर सावण्याचा भर असतो. सामाजिक नितीपेक्षा भक्तीला अधिक महत्व शाहिरानी दिलेले पाहावयास मिळते.

४) ईश्वरवर्णनपर सावण्या :

या प्रकारच्या सावण्यात रामायण, महाभारत, भागवत, पुराणे, यातील व्यक्तित्वांची स्त्रोत्रे अथवा चरित्रे येतात. राम, कृष्ण, शंकर, व्यंकटेश, दशावतार आदींची चरित्रे, शाहिर प्रामुख्याने वर्णन करतात. या सावण्यातून ईश्वराबद्दलची भक्ती आहे ती भक्ती ईश्वरवर्णनपर सावण्यातून दिसून येते.

५) कथाकाव्यपर सावण्या :

भाविकत्राबरोबर शाहिराच्या रचनेत कथाकाव्याचाही एक प्रकार

आढळतो. लावणी व तमाशाचा कार्यक्रम रात्रभर वास्त असल्यामुळे प्रारंभी स्पष्ट रचना गाऊन झाल्यावर पुढे दिर्घ कथा सांगणे आवश्यक असे. त्या-साठी शाहीर कधी पौराणिक तर कधी ऐतिहासिक कथा तर कधी लोककथा निवडून ती पथात बंदिस्त करून सादर करीत असे. या लावण्या इतर लावण्यांच्या मानाने साहित्यिकच दिर्घ आसत. आजच्या तमाशातील कथानकप्रधान कावे मूळ या कथनपर लावण्यात आहे असे म्हणतात. या कथामध्ये सती सुलोचना, विरहातुर गौळणी, दशाक्षार, मंदोदरीची विनंती, पार्वतीचा मत्सर, क्विण्णीची प्रेमप्रक्रिया, श्रीकृष्णातुला, द्रौपदीवस्त्रहरण, लक्ष्मी पार्वती भांडणे, इत्यादी पौराणिक कथावरची रचना येते. काही लावण्यात सिंहासन बत्तीशी, वेताळ पंचविशी इत्यादी प्राकृत रचनातील गोष्टी येत अनेक चातुर्यकथाली असत. "अनंतपदीची तीन धानीची" किंवा शोभार्हवी "बिनहाडांच्या मुलांची कथा" या सर्व कथा लोककथामधून लावण्यातचित्रित केल्या आहेत.

६) तीर्थक्षेत्रावरील लावण्या :

तीर्थक्षेत्रावरील लावण्यामध्ये तीर्थक्षेत्राचे लौकिक दृष्टीकोणातून केलेले वर्णन या लावण्यात दिसते. रामजोशीची पंढरपूर बाशीच्या भावत यांची वर्णने, तसेच तंजावरचे राजे सरफोजी, यांच्या त्रिस्थळी जागेच्या लावण्या, सिंहिल्या आहेत. शाहिराना तीर्थक्षेत्राबद्दल अभिमान होता तो अभिमान काव्यामधून शाहिरानी व्यक्त केला आहे. परशारामानी पंढरपूर या ठिकाणाबद्दल आपल्या कवनामध्ये वर्णन केले आहे.

७) आदरणीय व्यक्तीवरील लावण्या :

आपल्याला आदरणीय वाटणाऱ्या व्यक्तीची किंवा आप्तयदात्याची स्मृतीचित्रे शाहिर लावण्यामधून काढतात. रामजोशी यांची दुसऱ्या बाजीरावाची किंवा विरजेत्री लावण्यामधील महाराज(खंडेराव जेरे) यांची किंवा

होनाचीची "अनंतकडी कवनावा सागर" अथवा रामजोरती यांची देवे बघा-
बाईची गाठ पडली साची" या लावण्या व्यक्तिवर्णनपर आहेत.

८) सामाजिक लावण्या :

सामान्य स्त्री पुढ्याच्या शृंगारविलासाच्या लावण्यातून सामाजिक लावण्याचे चित्र स्पष्ट झालेले पाहावयास मिळते. उत्तर पेशवाईत अवनत दशेला पोवलेल्या समाजमनाचे दर्शन लावण्यामधून दिसते. त्याचबरोबर त्या काळातील सजणा सजणीतील प्रेमळ स्वभा वर्णन, प्रियकर-प्रियशीमध्ये चाललेला प्रेमळ कुरासाय विरहपीठित अंतःकरणाची व्याकुळता पत्नी. भेटी विषयीची व्याकुळता इत्यादी विषयाबरोबर त्या काळाशी राजकीय, सामाजिक, धार्मिक परिस्थिती चित्रण लावण्यामधून दिसते.

९) विनोदी कथाच्या लावण्या :

मनोरंजन करणे हे शाहिरांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. लावणीत शाब्दिक व छंदनाप्रधान विनोद असे. लावणी सादर करताना आपल्या अंगविक्षोपाने तो विनोद अधिक लोकमान्य करी, कृष्णाचे सवांगठ्याशी वागणे, गोपीकांची धट्टा, मस्करी यातून विनोद निर्माण होई. पण त्याशिवाय परशारामाच्या "काळी गोरीच्या भांडण", "सक्तीचे भांडण", "लंकराचा बटाया" मारणा-या शिपायाची फजिती" प्रभाकराची पार्वती सक्षमी संवाद" या लावण्यात विनोदपर आहेत.

१०) मुज्याच्या लावण्या :

लावणीचा कार्यक्रम संपल्यावर अखेरीस मुज-याची लावणी म्हटली जाई या लावणीत पूर्ण सुरीच्या आदराने उल्लेख येई. मुज-याच्या लावण्या ह्या मराठी शाहिरी वाङ्मयातील प्रत्येक शाहिराने रेखाटला आहे.

११) भुपाळ्यांची रचना :

संतकवींचे अनुकरण शाहिरानी केली पाहावयास मिळते. आपल्या देवतेला प्राप्त काळी जागे करणा-या भुपाळ्यांची रचना शाहिरानी केली आहे. त्यापैकी होनाजीची "धनयाम सुंदरा श्रीधरा अरणोदय झाला" त्याप्रमाणे "उठ झाला प्रातःकाळ । तुझे गोपाळ आहे धननिळा । पूर्व दिशेला उदयाला ।" ही परशारामाची भुपाळी, असा भुपाळ्या लिहून आपल्या देवतेला प्राप्त काळी जागे करण्यासाठी त्यांनी या भुपाळ्यातून जे वर्णन केले आहे ते महत्त्वपूर्ण आहे.

१२) हरीलीला गाणा-या सावण्या :

या सावण्यामधून शाहिरानी श्रीकृष्णाच्या खोड्या बद्दलची चित्रणे या हरीलीलाच्या सावण्यात रेखाटली आहेत. याच विषयावर संतानी बास-त्रिडेचे अंभंग रचले आहेत. तर पंडितकवींनी पदे लिहिली आहेत. शाहिरानी या दोघांची प्रधा घालवलेली पाहावयास मिळते.

१३) अनेक भावात्मक सावण्या :

सावणी रचनेत अनेक भावांचा उपयोग करून श्रोत्या प्रेक्षकांना आपले अनेक भावाप्रभुत्व दाखवून वक्ति करण्याचा प्रयत्न शाहीर करीत. काव्य-दृष्ट्या ही रचना कृत्रिम होई. सगनभाउ, होनाजीबाळा, परशाराम यानी हिंदीत सावणी रचना केली आहे आणि हिंदी, मराठी, कानडी व संस्कृत अशा चार भाषा उपयोग दुस-या एका सावणीत केलेला आहे.

१४) गुह्यहात्म्यपर आणि संतमहात्म्यपर सावण्या :

संतकवीप्रमाणे शाहीर ही देवतावर्णनपर आपले गुह्य आणि इतर संत याना नमस्कार करतात. सावणीकार कधी आपल्या सावणीत "संतमासिका"

गातो तर कधी आपल्या गुळे आपला उध्दार करावाअशी विनवणी करतो. शाहिराला आपला गुरु परमेश्वरच वाटतो. उदा. परशारामाने आपल्या प्रत्येक लावणीच्या शेवटी "वरदी विठ्ठल" नामी विठ्ठल", "येसू परशाराम" असा उल्लेख करतात व आपल्या परमेश्वराची आबवणी करतात.

अशा विविध प्रकारातून लावणीची रचना शाहिरानी केली आहे. त्यामध्ये लावणीसादर करीत असताना गणाच्या लावणी घासून ते आपल्या गुरु व आदर्श संतांच्या विषयांपर्यंत लावण्या शाहिरानी लिहिल्या आहेत. त्यामधून शाहिरानी आपला स्वार्थ साधत असताना लोकांचे मनोरंजन केलेले दिसते. लावणीच्या या प्रकारामधून शाहिरांच्या कवनामध्ये असणारी विविधता आपल्याला पाहावयास मिळते. शाहिरांचे लौकिकापासून ईश्वर-वर्णनापर्यंतची कवने रेखाटली आहेत. या विविध लावण्यांतून शाहिरांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट होतात. शाहिरानी ज्या विविध लावण्या लिहिल्या आहेत त्याचे वरील विविध प्रकारामध्ये वर्गीकरण करता येते. त्यामुळे वरील प्रकाराना महत्वाचे स्थान आहे.

३) आध्यात्मिक व भेदिक लावण्या :

लावणी वाद्द. मयाचा हा तिसरा महत्वाचा प्रकार आहे. आध्यात्मिक व भेदिक लावणी ही शृंगारिक लावणीपेक्षा वेगळ्या स्वभावाची आहे. आध्यात्म सांगण्यासाठी लावणीचा जन्म झाला नसला तरी मराठी माणसावर असलेल्या आध्यात्माच्या प्रभावाने या लावण्या शाहिरानी रचल्या. आध्यात्मिक व भेदिक लावणी कशी असते हे प्रा. शिवाजीराव चव्हाण यानी आपल्या प्रबंधामध्ये सांगितले आहे.

"भेदिक लावणीची रचना अधिक कथानकप्रधान व गथाकडे झुकणारी असते ती कमी गेय आहे. मात्र तरीही पौवाडयातील नृत्य, नाटय, संगीत

यांना तिने अनुसरलेलेच आहे. ती शुद्ध आध्यात्मिक, पौराणिक अकात्मक शृंगारादी लौकिक जीवन कला आणि शास्त्र सर्व विषयावर असू शकते. ८

पेशावेकासीन समाज संताच्या आध्यात्माकडून शाहिराच्या इष्की-कवनाकडे वळता होता. तरी देखील तो आत्मनिष्ठही होता. आध्यात्मिक लावण्याचे समाधान कसगी तु-याच्या समाधानाने होते. आध्यात्मिक कुटात आत्मा विरवळ असतो त्यामध्ये परमेश्वराबद्दलचे प्रश्नोत्तरे असतात. या कुटात्मक लावण्यांना मेदिक लावण्या असे म्हणतात.

शाहिरांच्या लावण्यामध्ये कसगीतु-याच्या लावण्या व मेदिक लावण्या असे दोन महत्वाचे भाग आहेत. लावण्या म्हणताना सवाल जवाबाच्या लावण्या शाहीर म्हणत असे. लावणीच्या फडात उत्तरेल्या दोनपक्षापैकी एकाने प्रतिपक्षाला प्रश्न विचारावयाचा. या प्रश्नाची लावणीला चढाची लावणी म्हणतात. मग दुस-या पक्षाने या प्रश्नाचे उत्तर लावणी मध्ये घावयाचे त्याला उत्तराची असे नाव आहे. प्रत्येक वेळी हे प्रश्न आध्यात्मिक स्वप्नाचे असतील असे नाही. सवाल जवाबाचे एक अर्थ म्हणजे "कसगी तुरा पछ्न होय. ९

कसगीपछ्न व तुरापछ्न म्हणजे काय हे प्रा.स.श्री. शोणोलीकर आपल्या ग्रंथात सांगतात -

"दूरय कसलाच्या मायेचा पसारा व सोळा कसाचा देहभाव बापूला साऊन सतराची ज्ञानकला तिचे गीत गाणारा तो कसगीपछ्न व मानवी देहाच्या जागृती स्वप्न या अवस्थेत जिवाला शिवाचे ज्ञान होत नाही. पण चौथ्या तुची (तुरिया) अवस्थेचे जिवाशिवायी भेट होते. या तुचीवस्थेतील शिवाला प्रधान माननारा तो प्रश्न म्हणजे तुरा पछ्न होय. ९

मराठी शाहिरी वाङ्मयातील होनाजीबाबा, रामजोशी, परशराम हे शाहीर तुरेवाले व समन्भाऊ हेबतीबुवा आणि पठ्ठे बापुराव हे क्लगीवाले शाहीर होते. अन्तर्फंदी व प्रभाकर या वादापासून अलिप्त होते.

सवाल जबाब व क्लगी तुरा एक नव्हते. त्यासाठी भेदिकाची मुलभूत कल्पना व प्रेरणा समजावून घेतली पाहिजे. भेदिक या विशेषणाची फोड प्रा. ह.श्री. शोषोलीकर आपल्या ग्रंथात करतात, "बुद्धीचा समृद्धीचा किंवा काल्पनिक शक्तीचा भेद घेणारे ते भेदिक भेद म्हणजे ह रहस्य. त्यावरून रहस्यमय कवन ते भेदिक" १० भेदिक गायकाच्या आखाड्याना क्लगीप्रश्न व तुराप्रश्न ही जी नावे आलीत ती फारशी भाषेवरून, क्लगी तु-याच्या लावण्यातील उद्दिष्टय काय असते हे सांगिताना प्रा. शिवाजीराव घवहाण आपल्या प्रबंधामध्ये म्हणतात, "भेदिक शाहिराची प्रेरणा आध्यात्मिक आहे. एवढे मात्र घरे जीव आणि सृष्टीच्या उत्पत्ती विषयक विचारांची उकल करून मानवी विकास घडविणे हे आध्यात्मिकतेचे प्रधान उद्दिष्टय आहे." ११

भेदिक लावण्यामध्ये गुरुशिष्य संवादाचे किंवा भिन्नफंथीय भिन्न मताच्या विचाराचे प्रश्नोत्तर स्वरूप संवाद असतात. त्यातील प्रश्न उठाणे, कुट किंवा स्पष्टे यांच्या स्वरूपाचे विचारले जातात आणि त्याची उत्तरे अपेक्षित असतात.

अशा प्रवृत्तीने आध्यात्मिक व भेदिक लावण्याचा प्रकार हा लावण्याच्या इतर प्रकारापेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. या आध्यात्मिक व भेदिक लावण्यामध्ये गुरु-शिष्य, परमेश्वर विषयक गोष्टीचे चिंतन त्यामध्ये केले हे पाहावयास मिळते.

आज मराठी लावणीच्या तीन प्रकारची माहिती पाहिली. या तिन्हीही प्रकाराचा वापर शाहिरांनी आपल्या लावण्यामध्ये केला आहे.

त्यामुळे या तीन प्रकारांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

शाहिरांच्या सावण्याचे हे विविध प्रकार आहेत त्यामध्ये विविधता असलेली पाहावयास मिळते. सावण्यासाठी शाहिरानी हे विषय घेतले ते समाजामध्ये घडणारे विषय निवडले आहेत. काही शाहीर राणे खवाड्याचे मनोरंजन करीत होते तर काही शाहीर ग्रामीण जीवनातील अनिष्ट रूढी परंपरांचा नायनाट आपल्या सावण्यामधून करीत होते. शृंगाराच्या सावण्या चित्रित करताना समाजातील अनेक चित्रे त्यांनी उभी केली आहेत. आपल्याला आवडणा-या ईश्वराची आळवणी कवनातून केली आहे. सावण्यामधून विविधता चित्रित केल्यामुळे समाजामध्ये परिवर्तन झाले असावे असे वाटते. इतर काव्यापेक्षा शाहिरांच्या कवनामध्ये विविधता जास्त प्रमाणात दिसून येते.

शाहिरानी ही विविधता आपल्या कवनामधून आणल्यामुळे प्रत्येक शाहीर कवीचे वेळेपण आपल्याला दिसते. रामजोशी, प्रभाकर, होनाची-बाळा, यानी आपल्या सावण्यात शृंगाराची चित्रे भडकपणे चित्रित केली आहेत. परशारामाच्या सावण्यामध्ये हा भडकपणा कमी प्रमाणात आणला आहे. शाहीर परशाराम हे शाहिरी वाद्दमयातील एक वेळे व्यक्तिमत्त्व आहे. शाहीर परशारामांच्या सावण्यावर संतकवीचा व पंडितीकवीचा परिणाम आला आहे. त्यामुळे सावण्याचे हे अनेक प्रकार आपण पाहिले त्यामधील सर्व प्रकारांच्या सावण्या परशारामानी चित्रित केल्या आहेत. शाहीर परशारामांच्या बरोबरच इतर हे शाहीर आहेत त्यांनीसुद्धा वरील सावण्यांच्या प्रकाराची चर्चा आपल्या सावण्यामधून केली आहे.

शाहिरी काव्यावर संतकवी आणि पंडितीकाव्याचा प्रभाव पडला आहे. संतकवीनी आपल्या अंगा, ओवी, गौळण, भाळे यामधून हे महत्त्वपूर्ण विषय आणले तेच विषय वेगळ्या पध्दतीने शाहिरांनी मांडले आहेत. पंडिती

कवीनी आपल्या आख्यानकाव्यामधून रामायण, महाभारत, भागवत व पुराणे यातील कथा घेऊन लोकांच्यासमोर आणल्या त्यापध्दतीने शाहिरानी आपल्या आध्यात्मिक, उपदेशपर, कथाकथनपर सावण्यामधून रामायण, महाभारत, भागवत, पुराणे यातीलच काही कथा घेऊन लोकांना उपदेश व मनोरंजन कसे आहे. त्यामुळे शाहिराना रामायण, महाभारत, भागवत यांच्या प्रेरणेबरोबरच संतकवीची व पंडिती कवीची प्रेरणा मिळाली आहे. हे शाहिरांच्या विविध कवनावळ दिसून येते.

शाहिरानी आपल्या सावण्यामधून विषय चिह्नित करताना समाजाला आवडणारे समाजाचे परिवर्तन होणारे वास्तववादी विषय लोकांच्यासमोर मांडले आहेत. शाहिरांच्या विषयामध्ये शृंगारिक आध्यात्मिक, पौराणिक, ईश्वरकर्णपर, विषयाबरोबरच वास्त प्रमाणात ज्या विषयाकडे लक्ष दिले आहे. तो विषय म्हणजे लौकिक विषयावरील सावण्या लौकिक विषयाना कथाकथनाचे स्वल्प देऊन लोकांच्यापुढे गायीले आहेत. शाहिरानी समाजाला लोकप्रिय वाटणारे विषय चिह्नित कसे आहेत. ते विषय विनोदाच्या माध्यमातून उपदेशाच्या माध्यमातून लोकांच्यासमोर ठेवले आहेत.

शाहिरानी लौकिक भावभावनाचे रंग घेऊन घेणारा आत्माविष्कार अस्सल म-हाटमोळेपणा आणि निवेदनाचा खास टंग मराठी कवितेला बहाल केला आहे. या सर्व गोष्टीतून शाहिराची लौकिक विषयावरील कवने महत्वपूर्ण ठरली आहेत आणि या लौकिक विषयामुळे शाहिरी वाङ्मय महत्वपूर्ण ठरले आहे.

.....

प्रकरण पहिले

सं दर्भ

- १) डॉ. नसिराबादकर, ल.रा. - प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास, पृ. १५८.
- २) अदवंत म.ना. - पैजण, पृ. २.
- ३) डॉ. नसिराबादकर ल.रा. - प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास, पृ. २३०.
- ४) भावे वि.ल. - महाराष्ट्र सारस्वत, पृ. ५४८.
- ५) सहस्त्रबुध्दे म.ना. - मराठी शाहिरी वाङ्.मय, पृ. ६.
- ६) थोंड, म.वा. - म-हाटी लावणी, पृ. १६.
- ७) डॉ. गायकवाड मि.पि. - मराठी लावणी निर्मिती आणि स्वल्प. पृ ३६
- ८) प्रा.चव्हाण शिवाजीराव - मराठी आध्यात्मिक शाहिरी : परंपरा व वाङ्.मय (प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ,) पृ. १६.
- ९) प्रा. शोणालीकर ह.श्री. - प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचे स्वल्प पृ. २३८.
- १०) तत्रैव - पृ. २३९
- ११) प्रा.चव्हाण शिवाजीराव - मराठी आध्यात्मिक शाहिरी : परंपरा व वाङ्.मय (प्रबंध शिवाजी विद्यापीठ), पृ. १६.

.....